

The Nature of Interaction with “Religious Minorities” in the Islamic Republic of Iran: A Survey Study

Zahra Rashid Beygi¹

Ahmad Reza Meftah²

Rasoul Rasoulipour³

(Received on: 2024-10-28; Accepted on: 2025-01-05)

Abstract

Today, the issue of “constructive interaction between minority and majority” is a concern of the international community, and in Iran, the coexistence of followers of different religions has always had its ups and downs. This research was organized with the aim of investigating the nature of interaction with religious minorities in the Islamic Republic of Iran. In this study, considering the valuable presence of followers of divine religions in Iran, an effort was made to identify the existing challenges in the social, cultural, religious, and political spheres for achieving optimal interaction between the majority and religious minorities and to provide solutions for resolving them. To achieve this goal, the research was conducted with a qualitative approach and content analysis method. The data collection tool was interviews, and the sample population included 26 experts from various religions in the Islamic Republic of Iran (Muslim, Zoroastrian, Christian, and Jewish). The research findings indicated that although the laws of the Islamic Republic of Iran have provided significant capacities and possibilities for religious minorities and are expanding, achieving optimal interaction with religious minorities requires prerequisites and elements that demand a deep, expert, and different perspective. These factors were categorized in

1. PhD Candidate in Comparative Religious Studies, Christian Theology Orientation, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: z.biggi@yahoo.com

2. Associate Professor, Department of Abrahamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: meftah555@gmail.com

3. Associate Professor, Department of Philosophy, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: rasouli@khu.ac.ir

the present research into four sections: legal and juridical factors, cultural factors, social factors, and religious factors. Based on the research findings, optimal interaction with these groups can be achieved through strategies such as: “guaranteeing religious rights in laws and policies, accepting religious diversity in the social structure, strengthening interfaith dialogue and religious cooperation, supporting the participation of religious minorities in public and political spheres, guaranteeing their security and justice, and promoting awareness and education about minority rights.”

Keywords: religious minorities, interfaith dialogue, interaction, peaceful coexistence, citizenship rights

چگونگی تعامل با «اقلیت‌های دینی» در جمهوری اسلامی ایران؛ مطالعه پیمایشی

زهرا رشید بیگی^۱

احمد رضا مفتاح^۲

رسول رسولی پور^۳

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶]

چکیده

امروزه موضوع «تعامل سازنده میان اقلیت و اکثریت» مورد توجه جامعه جهانی است و در ایران نیز همزیستی پیروان ادیان، همواره با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده است. این پژوهش با هدف بررسی چگونگی تعامل با اقلیت‌های دینی در جمهوری اسلامی ایران سامان یافته است. در این مطالعه، با توجه به حضور ارزشمند پیروان ادیان الهی در ایران، تلاش شد چالش‌های موجود در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، دینی و سیاسی برای تحقق تعامل مطلوب اکثریت با اقلیت‌های دینی شناسایی و راهکارهایی برای رفع آن‌ها ارائه گردد. برای دستیابی به این هدف، پژوهش با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوا صورت پذیرفت. ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه بود و جامعه نمونه، شامل ۲۶ نفر از صاحب نظران ادیان مختلف در جمهوری اسلامی ایران (مسلمان، زرتشتی، مسیحی و یهودی) انتخاب شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که هرچند قوانین جمهوری اسلامی ایران ظرفیت‌ها و امکانات

۱. دانشجوی دکتری مطالعات ادیان تطبیقی گرایش الهیات مسیحی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)

z_biggi@yahoo.com

۲. دانشیار گروه ادیان ابراهیمی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران meftah555@gmail.com

۳. دانشیار گروه آموزشی فلسفه، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران rasouli@khu.ac.ir

قابل توجهی برای اقلیت‌های دینی فراهم کرده و در حال گسترش است؛ اما تحقق تعامل مطلوب با اقلیت‌های دینی مستلزم الزامات و عناصری است که به نگاهی عمیق، کارشناسی و متفاوت نیاز دارد. این عوامل در پژوهش حاضر در چهار بخش دسته‌بندی شد: عوامل حقوقی و قانونی، عوامل فرهنگی، عوامل اجتماعی و عوامل دینی. براساس یافته‌های پژوهش، می‌توان از راهکارهایی همچون: «تضمین حقوق دینی در قوانین و سیاست‌ها، پذیرش تنوع مذهبی در ساختار اجتماعی، تقویت گفتگوی بین مذهبی و همکاری‌های دینی، حمایت از مشارکت اقلیت‌های دینی در عرصه‌های عمومی و سیاسی، تضمین امنیت و عدالت برای آنان و ارتقای آگاهی و آموزش درباره حقوق اقلیت‌ها»، به تعامل مطلوب با این گروه‌ها دست یافت.

واژگان کلیدی: اقلیت‌های دینی، گفتگوی ادیان، تعامل، همزیستی مسالمت‌آمیز، حقوق شهروندی

۱. مقدمه

جوامع چندفرهنگی همواره با مسئله تعامل با اقلیت‌های دینی و قومی مواجه بوده‌اند (مشکاتیان و بنت^۱، ۲۰۱۵: ص ۲). جمهوری اسلامی ایران نیز به عنوان کشوری با تنوع مذهبی و قومی، میزبان مجموعه‌ای از اقلیت‌های دینی است. مسئله اقلیت‌ها در طول تاریخ ابعاد گوناگونی، از جمله: ملی، نژادی و به ویژه دینی، به خود گرفته است. براساس آمار رسمی دولت ایران، ۹۹/۴ درصد جمعیت کشور مسلمان و تنها حدود نیم درصد را اقلیت‌های دینی تشکیل می‌دهند (گزارش آزادی مذاهب در جهان^۲، ۲۰۲۲). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز بندهایی برای حمایت از حقوق آنان به عنوان شهروندان ایرانی پیش‌بینی شده است. براساس اصل سیزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی، اقلیت‌های دینی به رسمیت شناخته شده‌اند. افزون بر این، حضور پنج نماینده از جوامع مسیحی، زرتشتی و کلیمی در مجلس شورای اسلامی با حقوقی برابر با سایر نمایندگان پیش‌بینی شده است. ادیان رسمی غیراسلامی در ایران، به ترتیب جمعیت، شامل مسیحیان (ارمنی و آشوری)، زرتشتیان و یهودیان هستند که حضورشان در این سرزمین سابقه‌ای طولانی دارد.

ایران تاریخی غنی از تعامل میان ادیان و فرهنگ‌های گوناگون دارد و حفظ و تقویت این میراث، از طریق تعامل مثبت با اقلیت‌های دینی، می‌تواند به غنای فرهنگی کشور بیفزاید. با این حال، اجرای عملی حقوق قانونی این اقلیت‌ها گاه با چالش‌هایی همراه است. افزون بر این، تنوع قومی و مذهبی در ایران، مدیریت این تکثر را به یکی از چالش‌های مهم کشور تبدیل کرده است (محمد، ۲۰۲۱: ص ۹۴). اقلیت‌ها در بازسازی بافت اجتماعی گسترده‌تر، نقش دارند (اوستیو و پونتزن^۳، ۲۰۲۲: ص ۱۱۸). تعامل مؤثر با اقلیت‌های دینی، افزون بر بهبود وضعیت اجتماعی و فرهنگی این گروه‌ها، در سطح ملی نیز به کاهش تنش‌های اجتماعی،

1. Mokhtarian & Bennett

2. 2022 Report on International Religious Freedom. From <https://www.state.gov/>

3. Østebø, T., & Pontzen

افزایش همبستگی ملی و تقویت انسجام اجتماعی می‌انجامد (پاتنام^۱، ۲۰۰۷: ص ۳۶). در جمهوری اسلامی ایران نیز مدیریت صحیح تعامل با این گروه‌ها می‌تواند انسجام ملی را تقویت کرده و به افزایش مشارکت اجتماعی بینجامد (قاسمی، ۱۳۸۲: ص ۸۵۳).

در آموزه‌های اسلامی، بر احترام به حقوق اقلیت‌های دینی تأکید شده است. قرآن کریم نیز در آیات متعددی، از جمله آیه ۸ سوره ممتحنه، به رفتار عادلانه با غیرمسلمانان سفارش می‌کند: «خدا شما را از آنان که در دین با شما پیکار نکرده و شما را از سرزمینتان بیرون ننموده‌اند، نهی نمی‌کند که با آنان نیکی کنید و به عدالت رفتار نمایید؛ زیرا خداوند عدالت‌پیشگان را دوست دارد». بررسی تجربیات کشورها در زمینه حمایت از اقلیت‌ها نشان می‌دهد هرچا که در این زمینه رویکردی هوشمندانه اتخاذ شده است، همبستگی ملی تقویت و زمینه‌های خدشه به امنیت ملی کاهش یافته است. با توجه به ضرورت همکاری و گفتگوی دینی با مراجع دینی جهان، تعامل با «اقلیت‌های دینی» پیش شرطی اجتناب‌ناپذیر است که می‌تواند هم‌افزایی بیشتری در عرصه بین‌الملل به همراه داشته باشد. به باور برخی اندیشمندان، جامعه اخلاقی و دینی انسان نه تنها برخاسته از اراده الهی در چارچوب نظم جهانی است؛ بلکه از شرایط مکانی و زمانی نیز تأثیر می‌پذیرد (قنبری، ۱۳۸۸: ص ۲۲۳). فرهنگ، قومیت، نژاد، آداب و رسوم، عادات و طبقه اجتماعی نیز نقشی مهم در شکل‌گیری این ساختار دارند. از رهگذر شناخت تفاوت‌ها و تمرکز بر اشتراکات، می‌توان راه‌حل‌های منطقی برای همزیستی مسالمت‌آمیز و جلوگیری از خشونت‌شناسایی کرد و منطق گفتگو را تقویت نمود؛ همان‌گونه که فلاح‌زاده (۱۳۹۴: ص ۱۴) نیز تأکید می‌کند:

در اسلام، نوع سیاست مذهبی حاکمان دینی تا حد زیادی به جایگاه قدرت نظام سیاسی، شکل روابط آن با سایر نظام‌ها و نیز اندیشه و منش رهبران و شخصیت‌های

سیاسی آن بستگی دارد. چه بسیار رهبران سیاسی که با استفاده از روش‌های نادرست آتش جنگ‌های بزرگ میان پیروان دین را برافروخته‌اند و چه بسا رهبرانی که با استفاده از روش‌های منطقی و عقلانی تعامل مناسبی میان پیروان ادیان برقرار کردند.

نمونه‌ای بارز از مدیریت صحیح مذهبی حکومت در برخورد با پیروان سایر ادیان، رفتار پیامبر اسلام ﷺ با این گروه‌ها در دوران حکومت ایشان در مدینه است. در سال‌های اولیه هجرت، پیامبر ﷺ با صدور عهدنامه‌ای مشهور به «قانون اساسی مدینه»، حقوق گسترده‌ای برای یهودیان ساکن این شهر فراهم کرد.

بررسی پیشینه‌ها نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های اندکی درباره حقوق اقلیت‌ها در نظام جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. نظری مقدم (۱۴۰۱) در پژوهشی، مدارا و تساهل مذهبی ایرانیان در تعامل با اقلیت‌های دینی را یکی از شاخص‌های هویت ملی دانسته و نتیجه گرفته است که مسلمانان ایرانی، باتکیه بر فرهنگ شیعی، همواره با اقلیت‌ها رویکردی میانه‌رو و همراه با مدارا داشته‌اند. همچنین، نجابت‌خواه و همکاران (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای با عنوان «اصل حکومت بر سرنوشت اقلیت‌های دینی در حقوق اسلامی» نشان داده‌اند که دو قاعده «نفی سلطه» و «الزام»، مبنای اصل حکومت اقلیت‌های دینی بر سرنوشت خویش در حقوق اسلامی به شمار می‌آیند. عالی‌پناه بکشلو و محرابی‌زاده (۱۳۹۹) وضعیت اقلیت‌های دینی شناخته‌نشده در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را مورد بررسی قرار دادند. فضائلی، کرمی و اسدی (۱۳۹۶)، طی پژوهشی، حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر را بررسی نمودند. ساوجی (۱۳۹۳) در پژوهشی، همزیستی مسالمت‌آمیز انسان‌ها را از منظر قرآن و نظام بین‌المللی حقوق بشر بررسی کرده و نتیجه گرفته است که همزیستی مسالمت‌آمیز همه انسان‌ها، روایتی عمل‌گرایانه از دستورات قرآن به شمار می‌رود؛ البته کسانی از این قاعده مستثنا هستند که با مسلمانان به جنگ برخیزند و در حکم محارب قرار گیرند، یا به افراد ضعیف ظلم و ستم شدید روا داشته و آزادی و حقوق اساسی

آنان را سلب کنند. بررسی پیشینه‌ها نشان می‌دهد که موضوع «چگونگی تعامل مطلوب با اقلیت‌های دینی در نظام جمهوری اسلامی ایران» تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با وجود پیش‌بینی مواد قانونی و حقوقی برای اقلیت‌ها در ایران، شکاف میان اصول قانونی و اجرای عملی آن‌ها همچنان چالشی جدی به شمار می‌رود. از این رو، مسئله اصلی این پژوهش آن است که چگونه می‌توان تعامل با اقلیت‌های دینی در جمهوری اسلامی ایران را به گونه‌ای سامان داد که هم با اصول قانونی داخلی و هم با استانداردهای بین‌المللی حقوق بشر هماهنگ باشد. در همین راستا، پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از رویکرد پیمایشی، تجربه‌های زیست اقلیت‌ها را بررسی کرده و عوامل تقویت‌کننده یا تضعیف‌کننده تعاملات اجتماعی و حقوقی آنان را شناسایی نماید. این پژوهش می‌تواند با تحلیل تجارب آنان، پیشنهادهایی برای بهبود سیاست‌های عمومی و تقویت عدالت اجتماعی ارائه دهد. از سوی دیگر، تعاملات نامناسب با اقلیت‌های دینی می‌تواند وجهه بین‌المللی ایران را خدشه‌دار ساخته و فشارهای دیپلماتیک و حقوق بشری به همراه آورد (حسینی، ۲۰۲۳). همچنین، پژوهش‌های پیمایشی قادرند داده‌های تجربی در اختیار قرار دهند که برای سیاست‌گذاری عمومی ضروری است (هانتینگتون^۱، ۲۰۱۴). چنین داده‌هایی می‌تواند در تدوین برنامه‌های آموزشی و فرهنگی به منظور ارتقای فرهنگ همزیستی نقش آفرین باشد. در مجموع، یافته‌های این‌گونه مطالعات می‌تواند به اصلاح سیاست‌ها، تقویت همبستگی اجتماعی و ارتقای وجهه بین‌المللی کشور یاری رساند. در نهایت، ارائه راهکارهای عملی براساس داده‌های معتبر می‌تواند به بهبود وضعیت حقوقی، فرهنگی و اجتماعی اقلیت‌های دینی در ایران منجر شود. هدف نویسندگان آن است که با تبیین ظرفیت‌های تنوع دینی در ایران، از حضور اقلیت‌های دینی به مثابه ثروتی ملی در جهت اعتلای نظام جمهوری اسلامی بهره‌برداری شود. در این راستا به نیازها و شرایط محیطی کنونی نیز توجه خواهد شد، به شکاف میان وضعیت موجود

1. Huntington

و وضعیت مطلوب پرداخته و در نهایت، راهکارهایی ارائه خواهد شد. با این وصف، پژوهش حاضر بر آن است که به این پرسش بپردازد: موانع تعامل مطلوب با اقلیت‌های دینی کدام‌اند و چگونه می‌توان در جمهوری اسلامی ایران با اقلیت‌های دینی تعامل مطلوب برقرار کرد؟

۲. مروری بر مفاهیم و مبانی نظری

۲-۱. اقلیت دینی

به گفته «کاپوتورتی»^۱، اقلیت گروهی است که در حاکمیت مشارکت ندارد و از نظر تعداد نیز از سایر جمعیت کشور کوچک‌تر است. اعضای آن اگرچه شهروند همان کشورند؛ اما در ویژگی‌های قومی، مذهبی یا زبانی با دیگران تفاوت دارند و برای پاسداشت فرهنگ، آداب و رسوم، سنت‌های مذهبی یا زبان خویش با یکدیگر همبستگی می‌یابند (ترنبری، ۱۳۷۹: ص ۱۱). مفهوم اقلیت، به‌ویژه در حقوق بشر بین‌المللی، از مفاهیمی چون اتباع بیگانه، کارگران مهاجر، پناهندگان و آوارگان متمایز است. این تمایز به معنای تعارض با اسناد بین‌المللی حقوق بشر نیست؛ بلکه هر یک از این گروه‌ها تابع قوانین و مقررات خاص خود هستند (عمید زنجانی، ۱۳۷۴: ص ۶).

اهل کتابی که در جامعه اسلامی زندگی می‌کنند و از امتیازات و حقوق ویژه برخوردارند، «اقلیت دینی» نامیده می‌شوند (شعبانی و کاووسی، ۱۴۰۰: ص ۴۳). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان سند بنیادین، رویکردهای متعددی را در قبال مسائل مختلف -از جمله جایگاه اقلیت‌های دینی- اتخاذ کرده و نظام حقوقی خاصی برای آنان در نظر گرفته است. این قانون با تأکید بر مبانی اسلامی، در پی ترویج زندگی مطلوب بر پایه ارزش‌های دینی است. این رویکرد کمال‌گرایانه دینی در سطوح هنجاری و ساختاری

قانون اساسی مشهود است و آثار آن در عرصه‌هایی چون حقوق شهروندی و مدیریت منابع عمومی قابل مشاهده است (شیرزاد، ۱۴۰۲: ص ۲۸۴).

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران رویکردهای متنوعی در قبال حقوق اقلیت‌های دینی و تعامل با آنان اتخاذ کرده است. این رویکردها را می‌توان در چند محور اصلی مورد بررسی قرار داد. قانون اساسی ایران به‌طور رسمی اقلیت‌های دینی را به رسمیت می‌شناسد. در اصول متعددی از قانون اساسی به اقلیت‌های دینی یا گروه‌های مذهبی اشاره شده است (چهلتانی و همکاران، ۲۰۱۲: ص ۳۶). قانون اساسی ایران همچنین بر اصل برابری تأکید دارد. طبق اصل نوزدهم قانون اساسی، مردم ایران از هر قوم و قبیله‌ای که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و نظایر آن موجب امتیاز نخواهد شد (پرتوی، ۲۰۱۶: ص ۶۲). این اصل، پایه‌ای مهم برای حمایت از حقوق اقلیت‌ها فراهم می‌کند. علاوه بر این، قانون اساسی ایران به حقوق فرهنگی و زبانی اقلیت‌ها نیز توجه داشته است. اصل پانزدهم قانون اساسی، استفاده از زبان‌های محلی و قومی در مطبوعات و رسانه‌های گروهی و تدریس ادبیات آنها در مدارس را در کنار زبان فارسی آزاد دانسته است (خلف و عباس، ۲۰۲۳: ص ۷۳). این اقدام نشان‌دهنده تلاش برای حفظ تنوع فرهنگی و زبانی در کشور است. علاوه بر این، قانون اساسی ایران در اصول ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱ و ۴۳ به حقوق اجتماعی و اقتصادی شهروندان پرداخته و سهم برابر همه ایرانیان را در برخورداری از این حقوق در نظر گرفته است (خلف و عباس، ۲۰۲۳: ص ۷۴) که نشان‌دهنده اهتمام به تحقق عدالت توزیعی در جامعه است.

۲-۲. همزیستی مسالمت‌آمیز

همزیستی به عنوان گام نخست، مبنای دستیابی به سازش، وحدت و عدالت اجتماعی و تحکیم ارتباط میان گروه‌ها در داخل کشور است و گام‌های بعدی به تحقق سازش و آشتی

میان آنان معطوف می‌شود (هاشمی و همکاران، ۱۳۸۹: ص ۸). همزیستی مسالمت‌آمیز به معنای زندگی مشترک و تشکیل جامعه‌ای یکپارچه بدون درگیری است؛ به گونه‌ای که افراد از گروه‌ها و قومیت‌های مختلف با عقاید گوناگون بتوانند در کنار یکدیگر زندگی کنند (موحدی ساوجی، ۱۳۹۳: ص ۱۳۶).

اسلام مفاهیم و اصول متعددی برای زندگی مسالمت‌آمیز ارائه کرده است که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: توسل به داوری و میانجی‌گری در حل اختلافات، تلاش برای کاهش احتمال جنگ و محدود کردن ابعاد آن در صورت وقوع، ترویج صلح و دوستی میان مردم و ملل مختلف، پایبندی به معاهده‌ها و رعایت قراردادهای، حمایت از حقوق اقوام و مذاهب مختلف، و تأکید بر همکاری بین جوامع در سطوح گوناگون. با توجه به این اصول و قاعده «اصالت بر صلح در اسلام»، ضرورت برقراری همزیستی اجتماعی تبیین می‌شود.

جمهوری اسلامی ایران با اتخاذ رویکردهایی نظیر تأکید بر ارزش‌های مشترک فرهنگی - تاریخی اقوام ایرانی، بهره‌گیری از ظرفیت‌های قانون اساسی برای رفع نابرابری‌ها و کوشش در جهت تحقق عدالت و انصاف در تأمین حقوق اقوام مختلف، به مدیریت شکاف‌های قومی و ایجاد همزیستی مسالمت‌آمیز اهتمام ورزیده است (ترابی و مجیدی، ۱۳۹۳: ص ۱۰). در دوره حکومت مسلمانان، همزیستی مسالمت‌آمیزی میان مسلمانان و مسیحیان شکل گرفت که زمینه‌ساز شکوفایی علمی و تثبیت پایه‌های دینی گردید (وزیری و همکاران، ۱۳۹۶: ص ۱۶۱). همچنین در ایران معاصر، تلاش برای ایجاد انسجام و همبستگی ملی در میان اقوام مختلف، همراه با حفظ هویت ایرانی، نمونه‌های موفقی از همزیستی مسالمت‌آمیز را به نمایش می‌گذارد (ترابی و مجیدی، ۱۳۹۳: ص ۱۱). این روند نشان می‌دهد که اسلام و ایران، همزیستی مسالمت‌آمیز را نه تنها ممکن، بلکه امری ضروری می‌دانند و در تحقق آن کوشیده‌اند.

۲-۳. تعامل ادیان

اسلام، به عنوان دین اکثریت مردم ایران، نقش برجسته‌ای در شکل‌گیری رویکرد کشور نسبت به تعامل ادیان ایفا می‌کند. در این زمینه می‌توان به مواردی مانند احترام به ادیان ابراهیمی و تأکید بر گفتگو و تعامل اشاره کرد. اسلام به طور ویژه احترام خاصی برای ادیان ابراهیمی، از جمله یهودیت و مسیحیت، قائل است و پیروان این ادیان را «اهل کتاب» می‌نامد. همچنین، قرآن کریم در آیات متعددی، مسلمانان را به گفتگو و تعامل سازنده با پیروان سایر ادیان دعوت می‌کند. تعامل پیروان ادیان در طول تاریخ مبتنی بر عوامل متعددی بوده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: نظام‌های سیاسی، قدرت‌های سلطه‌جو، گفتمان‌های غالب فرهنگی و مذهبی، نگرش و عملکرد رهبران و روحانیان، و اصول اساسی اعتقادات و آداب هر آیین یا فرقه (شیخ عطار، ۱۳۹۸: ص ۶۲۰). جمهوری اسلامی ایران، به عنوان یک نظام دینی، همواره تعامل با ادیان مختلف را مورد توجه قرار داده و در این زمینه رویکردهای متنوعی اتخاذ کرده است. یکی از مهم‌ترین این رویکردها، بهره‌گیری از نظریه انتقادی مبتنی بر کنش ارتباطی در حوزه عمومی است که به منظور ایجاد گفتگوی مؤثر میان دین و دولت ارائه شده است. این رویکرد بر دموکراسی گفتگویی تأکید دارد؛ جایی که بدون سلطه قدرت یا ثروت، عقلانیت‌های مختلف بتوانند در عرصه دولت مشارکت کنند. هدف این الگو، تحقق رضایت و اقناع عمومی از طریق گفتگو در حوزه عمومی است (ملکی، ۱۳۹۶: ص ۱۳۲). علاوه بر این، جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر آموزه‌های اسلامی و ارزش‌های فرهنگی، در صدد ارائه الگویی کارآمد و مؤثر برای تعامل دین و دولت بوده است. این الگو با بهره‌گیری از نظریه‌های انتقادی و کنش ارتباطی، سعی دارد رابطه‌ای همراه با کارآمدی و تأثیرگذاری میان دین و دولت برقرار کند (حدادی، ۱۳۹۵: ص ۳۹).

۳. روش‌شناسی

روش تحقیق در این مطالعه، تحلیل محتوای کیفی است. در روش کیفی، برخلاف روش کمی، جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها به صورت هم‌زمان صورت می‌گیرد. در تحلیل محتوای کیفی، فرایند پژوهش معمولاً با مطالعه متن آغاز شده، سپس مقوله‌ها استخراج می‌شوند و در نهایت، از این مقوله‌ها برای طراحی و ترسیم نقشه‌های مفهومی استفاده می‌شود. جامعه آماری این تحقیق شامل خبرگان دینی از ادیان مختلف (مسلمان، مسیحی، یهودی و زرتشتی) است. نمونه‌گیری به روش گلوله برفی انجام شد. در این پژوهش، ابتدا ۱۰ نفر از صاحب‌نظران به عنوان نمونه اولیه انتخاب شدند و براساس اطلاعات حاصل از ادبیات نظری تحقیق، ضمن انجام مصاحبه‌های حضوری و تلفنی، از آنان خواسته شد در صورت امکان، افراد جدیدی را برای پل خبرگان معرفی کنند. فرایند نمونه‌گیری تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت و در نهایت، ۲۶ نفر (۲۴ مرد و ۲ زن) در تحقیق مشارکت کردند. توزیع فراوانی نمونه‌ها براساس نوع اقلیت و گروه سنی در جدول شماره ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱: توزیع فراوانی نمونه‌ها براساس نوع دین و گروه سنی

گروه سنی	فراوانی	درصد فراوانی	نوع دین	فراوانی	درصد فراوانی
زرتشتی	۵	۱۹٪	۳۰ تا ۴۵ سال	۶	۲۳٪
مسلمان	۵	۱۹٪	۴۶ تا ۶۰ سال	۱۰	۳۸٪
مسیحی-کاتولیک ارمنی	۱	۴٪	۶۱ تا ۷۵ سال	۷	۲۷٪
مسیحی-کلیسای شرق آشور	۴	۱۵٪	بالای ۷۵ سال	۳	۱۶٪
مسیحی-کلیسای حواریون ارمنی	۶	۲۳٪	جمع	۲۶	۱۰۰٪
مسیحی پروتستان-آشوری	۱	۴٪			
یهودی	۴	۱۵٪			
جمع	۲۶	۱۰۰٪			

همان‌طور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، گروه سنی ۴۶ تا ۶۰ سال بیشترین فراوانی و گروه سنی بالای ۷۵ سال کمترین فراوانی را در پژوهش حاضر داشتند. همچنین، در میان اقلیت‌های دینی، مسیحیان کلیسای حواریون ارمنی بیشترین و مسیحیان پروتستان-آشوری و کاتولیک ارمنی کمترین فراوانی را داشتند.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق، مصاحبه بود و به همین منظور، سؤالات بازپاسخ طراحی شده و در اختیار مصاحبه‌شوندگان قرار گرفتند. با توجه به اهداف پژوهش، برای سنجش روایی^۱ ابزار، از روش اعتبار صوری استفاده شد؛ به این معنا که سؤالات در اختیار پنج نفر از اساتید و اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های کشور قرار گرفت و آنان اعتبار سؤالات و اقدامات انجام‌شده در این روش را تأیید کردند، که نشان‌دهنده اعتبار ساختاری و صوری ابزار است.

پایایی^۲ در تحلیل محتوا به عنوان «توافق میان کدگذاران در فرایند طبقه‌بندی محتوا» تعریف می‌شود (رحیم سلطانی، ۱۳۹۱: ص ۳۲). برای سنجش پایایی بین‌گروهی، به‌کارگیری بیش از یک کدگذار در گروه‌بندی و ارزش‌گذاری مطالب ضرورت دارد و برای دستیابی به بیشترین میزان اعتبار و کاهش اختلاف نظر، دریافت نظر آنان ضروری است. در این پژوهش، گروه آموزش دیده پایایی بین‌گروهی را در فرایند گروه‌بندی و ارزش‌گذاری محتوا تأیید کرد. همچنین، برای اطمینان از پایایی درون‌گروهی، از افراد خواسته شد واحدهای تحلیل را در چند مرحله ارزیابی و گروه‌بندی کنند تا روشن شود که دیدگاه آنان در طول زمان تغییر نکرده و ثبات دارد. افزون بر این، پایایی درون‌گروهی نیز توسط گروه صاحب‌نظران پژوهش مورد تأیید قرار گرفت.

برای تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از کدگذاری، از نرم‌افزار MAXQDA 2020 به منظور انجام تحلیل محتوای کیفی و پاسخ به پرسش‌های پژوهش بهره گرفته شد.

1. Validity

2. Reliability

در این فرایند، سه روش کدگذاری باز^۱، کدگذاری محوری^۲ و کدگذاری انتخابی^۳ به کار گرفته شد.

۴. یافته‌ها

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، در گام نخست برای درک محتوای کلی، تمامی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها مکتوب و بررسی شد؛ سپس متن هر مصاحبه به صورت جداگانه در نرم‌افزار وارد و پیاده‌سازی گردید. در گام دوم، پژوهشگر به استخراج مفاهیم کلیدی از متن پرداخت و واحدهای مجزای معنایی را شناسایی کرد؛ در گام سوم نیز مؤلفه‌های پدیدار شده به صورت خلاصه تشریح شدند. نمودار شماره ۲ فراوانی بیشترین واژه‌های به کار رفته را نمایش می‌دهد.

جدول ۲: فراوانی کلیدواژه‌ها در مضمون مصاحبه‌ها

ردیف	واژه	فراوانی	درصد پوشش	ردیف	واژه	فراوانی	درصد پوشش
۱	ایران	۶۷۵	٪۰/۶۲	۱۱	ارمنی	۲۲۶	٪۰/۲۱
۲	دینی	۶۶۹	٪۰/۶۱	۱۲	اسلامی	۲۱۹	٪۰/۲۰
۳	جامعه	۵۵۹	٪۰/۵۱	۱۳	سیاسی	۲۰۴	٪۰/۱۹
۴	اقلیت‌ها	۴۳۴	٪۰/۴۰	۱۴	حقوق	۲۰۳	٪۰/۱۹
۵	کشور	۳۵۸	٪۰/۳۳	۱۵	دین	۱۸۷	٪۰/۱۷

1. Open Coding

2. Axial Coding

3. Selective Coding

ردیف	واژه	فراوانی	درصد پوشش	ردیف	واژه	فراوانی	درصد پوشش
۶	قانون	۳۱۵	٪ ۰/۲۹	۱۶	مذهبی	۱۸۶	٪ ۰/۱۷
۷	ارامنه	۲۷۸	٪ ۰/۲۵	۱۷	اساسی	۱۸۲	٪ ۰/۱۷
۸	ادیان	۲۷۵	٪ ۰/۲۵	۱۸	حضور	۱۸۰	٪ ۰/۱۶
۹	زرتشتیان	۲۵۷	٪ ۰/۲۳	۱۹	اجتماعی	۱۶۵	٪ ۰/۱۵
۱۰	فرهنگی	۲۵۲	٪ ۰/۲۳	۲۰	تعامل	۱۶۲	٪ ۰/۱۵

همان‌گونه که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود، واژه‌های «ایران»، «دینی»، «جامعه»، «اقلیت‌ها» و «کشور» به‌ترتیب بیشترین بسامد را در محتوای مصاحبه‌های این پژوهش داشته‌اند. افزون بر این، در میان واژه‌های پرتکرار، مفاهیمی چون «انواع اقلیت‌ها»، «تعامل»، و «زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و قانون» برجسته است که بیانگر اهمیت و تأکید این مفاهیم در گفتار مصاحبه‌شوندگان است. در ادامه، به تحلیل دیدگاه‌های مصاحبه‌شوندگان در پاسخ به پرسش‌های تحقیق می‌پردازیم.

سؤال ۱: موانع موجود جهت تعامل مناسب با اقلیت‌ها کدام‌اند؟

تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از این پرسش، ۴۹ کد را در بر داشت که موانع تعامل با اقلیت‌ها را در دو بُعد نشان می‌دهد: موانع فرهنگی (۶ کد) و موانع اعتقادی (۷ کد). در جدول شماره ۳، کدهای استخراج‌شده مربوط به موانع تعامل مناسب با اقلیت‌ها ارائه شده است.

جدول ۳: موانع تعامل مناسب با اقلیت‌ها از دیدگاه صاحب‌نظران پژوهش حاضر

موانع فرهنگی	موانع اعتقادی
۱- عدم اطلاع‌رسانی از طریق فضای مجازی رسانه‌های اجتماعی	۱- عدم انتشار صحیح نتایج گفتگوی ادیان
۲- مقطعی و موردی بودن تعامل‌ها و عمومیت نداشتن	۲- عدم استمرار برنامه‌های گفتگوی ادیان
۳- شناخت محدود در خصوص یهودیت بر مبنای تصورات و فیلم‌ها	۳- تأثیر منفی دیدگاه‌های بنیادگرایانه
۴- از بین رفتن روحیه مهربانی در بین مردم	۴- اکثریت دینی مسلمان و اقدام منفعلانه
۵- وجود نگاه سیاسی و امنیتی به اقلیت‌ها	۵- عدم فعالیت در زمینه گفتگوی ادیان
۶- تعداد کم کشیش‌ها در حوزه‌های مطالعاتی	۶- وجود تبلیغ منفی علیه یهودیت و ایجاد گریز و فرار
	۷- کمبود افراد علاقه‌مند برای شرکت در بحث‌های گفتگوهای ادیان

یکی از مصاحبه‌شوندگان، یونس حمامی لاله‌زار، درباره واکنش منفعلانه اقلیت‌ها در برابر اکثریت مسلمان چنین اظهار می‌کند:

کارها و اقدامات فرهنگی که صورت می‌گیرد عملاً، موردی است و زمانی که اتفاقی می‌افتد، نسبت به آن واکنش نشان داده می‌شود و در واقع استمرار ندارد و اطلاع‌رسانی نمی‌شود. در این زمینه فعال نیستیم و منفعلانه عمل می‌کنیم. این بخش بیشتر به جنبه اکثریت دینی بازمی‌گردد. جمعیت ایران هشتاد میلیون نفر و جمعیت ماده هزار نفر است و عملاً در داخل این جمعیت امکانات چندانی نداریم.

موانع فرهنگی تعامل با اقلیت‌ها را یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان، افشین نمیرانیان، از بین رفتن روحیه مهربانی در بین مردم می‌داند و این‌گونه بیان می‌کند:

متأسفانه نامهربان شده‌ایم. با همسایه نامهربان شده‌ایم. موقعی کسی بالای منبر می‌رفت و چیزی می‌گفت و مردم گوش می‌دادند؛ اما امروزه مرجعیت اخلاقی از بین رفته

است. مرجعیت ما فضای مجازی شده است. به نظرم کارکرد اصلی ادیان در تمام طول تاریخ اخلاق بوده است. باید اخلاقیات را تقویت کنیم. دربارهٔ مقطعی و موردی بودن ارتباطات میان جامعهٔ اکثریت و اقلیت دینی و فقدان عمومیت آن، یکی از مصاحبه‌شوندگان، یونس حمای لاله‌زار، با انتقاد از وضعیت موجود اظهار می‌کند:

عموماً ارتباطاتی که وجود دارد، موردی است. اتفاقی می‌افتد از یک شخصیت کلیمی برای سخنرانی دعوت می‌کنند. اینکه سخنان او چقدر انتشار پیدا کند یا اینکه در انتظار عمومی قرار بگیرد محدود است. از سال ۸۰ که در جریان روند امور هستم، هیچ جریانی را مستمر و مداوم ندیدم، حتی گفتگوی ادیان یا موضوعات دیگر. معمولاً سخنان و جنبه‌هایی که بوده مقطعی و موردی است. در زمان آقای خاتمی بحث گفتگوی ادیان مطرح شد و دوسالی ادامه یافت؛ اما با تغییر رئیس جمهور سیاست‌ها عوض شد، اگر چه مرکز کاملاً تعطیل نشد؛ اما عملاً فعالیتی نداشت.

او همچنین «درک نادرست از اقلیت‌ها» و «برداشت‌های مبتنی بر فیلم‌ها» را یکی از آسیب‌ها و موانع تعامل دانست و تأکید کرد که در این زمینه باید آگاهی بخشی مناسبی صورت گیرد. او در این باره گفت: «اطلاعات عامهٔ مردم از یهودیت بسیار محدود و بیشتر براساس تصورات و خیال و براساس فیلم‌هاست. شناخت صحیحی وجود ندارد، به جز جنبه‌های سنتی که در بازار و محل کار این آشنایی وجود دارد».

یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان، مارنرسای بنیامین، کمبود کشیشان در حوزه‌های مطالعاتی را یکی از موانع دینی و فرهنگی دانست و اظهار کرد:

مشکل مادر کلیسا تعداد کم کشیشانی است که در حوزه‌های مطالعاتی فعالیت می‌کنند. کشیش «یوبالیت آلدو» در تهران، کشیش «بن ایل سارگن» در فردیس و کشیش

«عزیزیان» و کشیش «میرزایی» در ارومیه مشغول فعالیت هستند. کشیش «دانیال» هم در دانشگاه الهیات مسکو مشغول تحصیل هستند.

در مجموع، از دیدگاه مصاحبه‌شوندگان، موانعی که مانع دستیابی به تعامل با اقلیت‌ها می‌شوند، عمدتاً به مسائل اعتقادی و فرهنگی مربوط است و استمرار گفتگوی ادیان، حذف تبلیغات منفی و آگاهی بخشی مناسب در این زمینه می‌تواند مؤثر باشد.

سؤال ۲: چگونه می‌توان با «اقلیت‌های دینی» در جمهوری اسلامی ایران تعامل مطلوب داشت؟

تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از این پرسش، ۴۶ کد را در بر داشت که نحوه تعامل با اقلیت‌ها را در چهار بُعد نشان می‌دهد: عوامل حقوقی و قانونی (۹ کد)، عوامل فرهنگی (۱۸ کد)، عوامل اجتماعی (۷ کد) و عوامل اعتقادی (۱۲ کد). در جدول شماره ۴، کدهای استخراج شده برای نحوه تعامل با اقلیت‌ها در ابعاد حقوقی، اعتقادی و اجتماعی ارائه شده است.

جدول ۴: عوامل حقوقی، اجتماعی و الهیاتی مؤثر بر نحوه تعامل با اقلیت‌ها از دیدگاه صاحب‌نظران پژوهش حاضر

عوامل حقوقی و قانونی	عوامل اعتقادی	عوامل اجتماعی
۱- تعیین نهاد و سازمانی مشترک برای ثبت و پیگیری و تنظیم تعاملات	۱- ارائه دیدگاه‌های مختلف در جهت دین‌باوری	۱- نقش‌آفرینی دانشگاه در معرفی اقلیت‌ها
۲- استفاده از جنبه‌های مشترک اقلیت‌ها و مسلمانان	۲- توجه به جنبه‌های اخلاقی مانند راست‌گویی (در کنار احکام دینی)	۲- لزوم ارتباط مناسب با دستگاه‌ها (وزارت خارجه، نیروی انتظامی و...)

عوامل حقوقی و قانونی	عوامل اعتقادی	عوامل اجتماعی
۳- عمل به قانون اساسی در جهت احترام به حقوق اقلیت‌ها	۳- ایجاد دیارتمان واحد در کلیسای شرق ایران برای مطالعات تعاملی	۳- تقویت تعامل از سوی دولت در کنار مردم
۴- عدم تمرکز بر اختلافات	۴- به‌کارگیری مفهوم صحیح دیالوگ در گفتگوی تمدن‌ها	۴- فعالیت شوراهای دینی و نهادهای مشترک
۵- پرهیز از افراط و تفریط‌ها	۵- لزوم گفتگوی ادیان برای تعامل بیشتر	۵- لزوم شناخت دقیق نسبت به اقلیت‌ها
۶- لزوم بررسی فقهی در زمینه ازدواج مسلمان با غیرمسلمان	۶- تأکید به نقشه وطن و ریشه‌های مشترک	۶- لزوم درک متقابل برای آشنایی بیشتر
۷- ایجاد ساختار و راهبرد مناسب برای تعامل	۷- دیدار مسئولین فرهنگی با اقلیت‌های دینی برای افزایش تعامل	۷- توجه به آموزش و پرورش کودکان در جهت احترام به همه انسان‌ها
۸- رعایت حریم و ممنوعیت‌ها	۸- آشنایی با دیدگاه‌ها و نقاط مشترک در گفتگوی ادیان	
۹- لزوم وجود آزادی فکر و اندیشه	۹- ارتباط بین ادیان و گفتگوی ادیان برای برطرف شدن چالش‌ها	
	۱۰- دعوت از نمایندگان اقلیت‌ها برای شنیدن دغدغه‌ها	
	۱۱- حذف دیوارکشی‌ها و نگرش‌های منفی به اقلیت‌ها	

براساس مؤلفه‌های جدول شماره ۴، جامعه اقلیت انتظار دارد که در راستای احترام به حقوق خود، به قانون اساسی به طور صحیح عمل شود و از تفسیرها و اعمال سلیقه‌های شخصی پرهیز گردد. یکی از مصاحبه‌شوندگان، سیدمصطفی محقق داماد، درباره ازدواج مسلمان با غیرمسلمان بر لزوم بررسی فقهی تأکید و اظهار می‌کند:

اگر زوج، مسلمان و زوجه، غیرمسلمان باشد، عده زیادی از فقها فتوا به جواز می‌دهند. به نظر من در این زمینه باید مطالعه، دقت و بازخوانی فکری صورت گیرد، تا جایی که بتوان جواز شرعی آن را از نظر فقهی به دست آورد و آن را رواج داد. اگر در درون کشور رواج پیدا کند، به نظر می‌رسد باب آشتی و دوستی با ملیت‌های مختلف باز خواهد شد.

موضوع مهم دیگری که از سوی مصاحبه‌شوندگان مورد تأکید قرار گرفت و به نظر می‌رسد در وضعیت فعلی ساختار، تشکیلات و سیاست‌گذاری‌های مربوط به اقلیت‌ها مغفول مانده است، ایجاد ساختار و راهبرد مناسب برای تعامل میان اقلیت‌ها و مسلمانان است. در این باره، یکی از مصاحبه‌شوندگان، پدرام سروش‌پور، اظهار می‌کند:

اولین عنصر قدرت، گفتگو و تعامل‌پذیری است که به نظرم بزرگ‌ترین اصل است. به عبارتی اگر بتوانیم یک ساختار زنده را شکل دهیم که متولی این کار شود و وارد بحث و گفتگو و تنش شود، تنها راهکاری است که به نظرم وجود دارد. طبیعتاً در انجام این مهم باید نمایندگان اقلیت‌های مختلف وجود داشته باشند، جلسات مداوم برگزار شود، هدف و چارچوب و استراتژی مشخص شود. مواردی که بیان کردم اصول اولیه است. ما در واقع یک ساختار زنده می‌خواهیم که مانند همه ساختارهای زنده دنیا یک شورایی متولی تعاملات آن شود.

یکی دیگر از زمینه‌های تعامل با اقلیت‌ها، تمرکز بر موضوعات اجتماعی است. در این خصوص، یکی از مصاحبه‌شوندگان، سیدمصطفی محقق داماد، به نقش آموزش و پرورش اشاره و بیان می‌کند:

نظر من آن است که این مسئله را باید از آموزش و پرورش و دوران کودکی شروع کنیم. ما نباید بچه‌ها را دشمن غیرهم‌کیش خود بار بیاوریم. اگر بچه‌ها را از کودکی به عنوان یک دشمن برای غیرهم‌کیش بار بیاوریم، عملاً آن‌ها به غیرهم‌کیش خود نگاه نمی‌کنند. ما باید تمرین صلح، آرامش، دوستی انسان و کرامت بشری را از کودکی به کودکان آموزش دهیم.

از سوی دیگر، ضروری است که اقلیت‌ها برای تعامل صحیح، ارتباط مناسبی با دستگاه‌های اجرایی و انتظامی برقرار کنند. در این باره، یکی از مصاحبه‌شوندگان، سعید تقوی، بیان می‌کند:

اگر تعامل مطلوب بین من و شما، وزارت خارجه، وزارت کشور و نیروی انتظامی وجود نداشته باشد، قطعاً در انجام کارها با مشکل روبه‌رو خواهیم شد و قطعاً انعکاس بدی خواهد داشت. ما بیش از شصت هزار مسیحی داریم. بیش از سیصد کلیسا در کشور ثبت شده است؛ اما اینکه فعالیت آن‌ها چگونه است و چه تعداد جمعیت دارند، موضوع دیگری است. آنچه اهمیت دارد تعامل مثبت دستگاه‌ها با اقلیت‌های دینی است.

برخی از مصاحبه‌شوندگان به لزوم فعالیت بیشتر شوراهای دینی و نهادهای مشترک برای ارتقای تعامل اشاره کردند. در این باره، یکی از مصاحبه‌شوندگان، روبرت بیگلریان، اظهار می‌کند:

گفتگوهای ادیبانی برگزار شده در دنیا، نه فقط بین اسلام و مسیحیت، و نه فقط در ایران چقدر اثربخش بوده است؟ شوراهای دینی و نهادهای مشترک بسیاری در دنیا وجود دارد؛ اما اینکه اثربخشی آن‌ها چه میزان بوده، جای بررسی دارد که اگر واقعاً اثربخش بوده‌اند، بیشتر به اطلاع جهانیان رسانده شود و اگر اثربخش نبوده‌اند، باید آسیب‌شناسی شوند.

یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان، آرتویت زهرابیان، بر لزوم شناخت و درک اقلیت‌ها برای تعامل بهتر تأکید می‌کند:

نکته اول در تعامل، شناخت است. این سؤال مطرح است که ما در موضوع شناخت چقدر کار کرده‌ایم، چند مستند ساخته‌ایم، چند کتاب داریم، سه چهار کتاب داریم که انتشارات نائیری آن‌ها را منتشر کرده است، از جمله: کتاب «درخت گیان»، «جشن‌های کلیسای ارمنی» و «تاریخ ارمنیان». در این زمینه چند مقاله وجود دارد؟ در چند کرسی دکتری حضور داشتیم؟ تز چند دانشگاه بوده است؟ بنابراین اولین نکته در بحث تعامل، شناخت درست و درک متقابل است.

همچنین، فرد دیگری، سرور تاراپور والا، درباره همین موضوع اظهار می‌کند:

از روی ناآگاهی هیچ‌گاه اکثریت خبری از اقلیت ندارد که خواسته او چیست. عدم آگاهی فقط در زمینه دینی نیست و حتی ممکن است در بین جامعه دانشگاهی نیز وجود داشته باشد. معمولاً کسانی که شیمی می‌خوانند، حرف بچه‌های مکانیک را خیلی جدی نمی‌گیرند. طبیعی است که اکثریت، خبری از اقلیت نداشته باشد و ناخواسته سبب ظلم به آن‌ها شوند. در واقع می‌توان گفت عدم شناخت درست، سبب شده که ناخواسته یک سری تبعیض‌ها پیش بیاید.

کمبود پژوهش‌های علمی از موانع اصلی و آسیب‌های جدی در مسیر بهبود تعامل میان گروه‌های اقلیت و اکثریت در کشور به شمار می‌آید. در همین ارتباط، یکی از مصاحبه‌شوندگان، مانرسای بنیامین، اظهار می‌کند:

... اما متأسفانه ما زمان کافی برای انجام فعالیت‌های پژوهشی، نشر چاپ و ارتباط با مؤسسات مطالعاتی نداریم. ای کاش یک دپارتمان واحدی در کلیسای شرق ایران تشکیل شود که وظیفه آن مطالعه، بررسی، ارتباط و تعامل مطالعاتی با دیگر

مؤسسات باشد. این آرزوی من است. ای کاش این اتفاق روزی در کلیسای شرق رقم بخورد.

به باور صاحب‌نظران، یکی از عوامل شکل‌نگرفتن یا ضعف در تعامل، نبود درک درست از مفاهیم «گفتگو»، «گفتمان» و «دیالوگ» است. در همین زمینه، یکی از مصاحبه‌شوندگان، سیدمصطفی محقق داماد، اظهار می‌کند:

... درباره گفتگوی ادیان باید در ابتدا تفسیر کنیم که منظورمان از گفتگو چیست. من چند لغت ذکر می‌کنم که در طول تاریخ ادبیات اسلامی استعمال شده است. یک لغت، لغت «احتجاج» است. احتجاج به معنای حجت آوردن برای بطلان حرف طرف مقابل است. لغت دیگر «مناظره» است که در انگلیسی به discourse و negotiating ترجمه می‌شود. آنچه امروزه گفتگو گفته می‌شود، ترجمه dialogue و عربی آن حوار است؛ بنابراین نه احتجاج، نه حوار و نه مذاکره است. در مناظره، غلبه بر خصم وجود دارد؛ اما در دیالوگ هیچ‌کدام نیست. دیالوگ به معنای احتجاج، مناظره و غلبه بر خصم نیست، بلکه understand each other، فهم یکدیگر است. تعامل و تفاهم است. اگر این معنای دیالوگ و گفتگوی ادیان باشد، بسیار مهم است. یکی از عوامل آشتی‌ها و دوستی‌ها در یک جامعه همین مسئله گفتگوست.

باید تأکید کرد که تحقق تعامل سازنده، باز میان برداشتن دیوارکشی‌ها و زدودن نگرش‌های منفی نسبت به اقلیت‌ها امکان‌پذیر است. این نکته در سخنان یکی از مصاحبه‌شوندگان، نورایر آرامیان‌نس، نیز مورد تأکید قرار گرفت. وی در این باره اظهار داشت:

در ابتدا باید عناصری را که باعث این دیوارکشی شده بررسی کنیم. اگر نگاهی به تاریخ ارامنه داشته باشیم، می‌بینیم یک سری ارامنه از زمان شاه عباس به اصفهان کوچانده شدند. در آن زمان این دیوار کشیده شد که بیشتر بحث مذهبی داشت.

گفته می‌شود شاه عباس برای آنکه آرامنه، مورد آزار و اذیت قرار نگیرند می‌گفت اینها نجس هستند که به این طریق آرامنه بتوانند زندگی راحت‌تری داشته باشند. قطعاً مسائل مذهبی و مسائل اجتماعی وجود داشته است. اجتماع ما نسبت به جامعه ایران مقداری آزادتر است.

به اعتقاد صاحب نظران، عوامل فرهنگی بیشترین نقش آفرینی را برای ایجاد تعامل بهتر با اقلیت‌ها بر عهده دارد. در جدول شماره ۵، کدهای مفهومی در بُعد فرهنگی نشان داده شده است.

جدول ۵: عوامل فرهنگی مؤثر بر نحوه تعامل با اقلیت‌ها از دیدگاه صاحب نظران پژوهش حاضر

۱- بهره‌گیری از بسترهای فرهنگی در جهت تعامل	۱۰- احترام متقابل
۲- استفاده از اشتراکات فرهنگی	۱۱- لزوم اطلاع‌رسانی فعالیت‌های اقلیت‌ها در فضای رسانه‌ای
۳- لزوم آموزش به مسئولین مرتبط با اقلیت‌ها	۱۲- لزوم رفع اختلافات در رده‌های مدیریت دینی و موبدی
۴- روشنگری و تبیین دقیق افراد و فرق تبشیری	۱۳- کنار گذاشتن تعصبات و شنیدن سخنان انسان‌های دیگر
۵- استفاده از رویدادهای تقویمی در جهت تعامل	۱۴- لزوم درک صحیح و شناخت مناسب از اقلیت‌ها
۶- افزایش فعالیت‌های فرهنگی مشترک	۱۵- مشخص شدن متولی تعاملات فرهنگی ادیان
۷- توجه به کارکرد رسانه‌ها در تعامل	۱۶- تشویق و امید دادن به مردم
۸- ایجاد حس اعتماد در اقلیت‌ها	۱۷- احترام به ارزش‌های اجتماعی فرهنگی و اعتقادی اقلیت‌ها
۹- برگزاری دوره‌های آموزشی برای مسئولین اقلیت‌ها	۱۸- استفاده از ظرفیت کنگره‌ها و مراجع مذهبی

یکی از مهم‌ترین عوامل فرهنگی در تقویت تعاملات اجتماعی، استفاده از اشتراکات فرهنگی مشترک است. در همین راستا، یکی از مصاحبه‌شوندگان، آرامیک شاه‌نظریان، اظهار می‌کند:

باید بتوانیم مشترکات فرهنگی را برای کل جامعه بسط دهیم تا به عنوان یک پل ارتباطی، زمینه فعالیت و همکاری ارامنه و ایرانیان را فراهم سازد. بدون تردید این همکاری‌ها به نفع جامعه ایران و جامعه ارامنه خواهد بود و می‌توانیم با خطراتی که در منطقه وجود دارد، مقابله کنیم. امروزه خطرات و تهدیدات مشترکی ایران و ارمنستان را تهدید می‌کند.

یافته‌های پژوهش‌ها نشان می‌دهد که رسانه‌ها نقشی کلیدی در ایجاد ارتباط و تعامل سازنده میان گروه‌های اجتماعی دارند؛ از این رو، در تعامل میان اقلیت و اکثریت نیز می‌توان از ظرفیت رسانه بهره گرفت. در همین زمینه، یکی از مصاحبه‌شوندگان، آرتوویت زهراییان، اظهار می‌کند:

رسانه‌های ما صرفاً در حوزه خودشان به عنوان لوکال مدیا (رسانه محلی) کار کردند. متأسفانه رسانه‌های کشوری یا سطح کلان به تیترهای تبلیغاتی بسنده کرده‌اند و رسانه‌های نهادها به عنوان لوکال مدیا یعنی در سطح سازمان یا وزارتخانه فعالیت کردند. از سوی دیگر، ایجاد حس اعتماد میان گروه‌ها، پیش شرط دستیابی به تفاهم مشترک و تعامل است. در این زمینه، یکی از مصاحبه‌شوندگان (محمد مسجدجامعی) بر ضرورت این حس در میان اقلیت نسبت به اکثریت تأکید کرد. وی در بخشی از مصاحبه‌اش اظهار کرد: «به طور طبیعی و علی‌رغم همه کمبودها و مشکلات شما نمی‌توانید بدون جلب حس احترام طرف مقابل، حس اعتماد او را جلب کنید. بدون جلب حس اعتماد نمی‌توانید با او تعامل پایدار و مثبت داشته باشید».

رفع اختلاف، از پیش نیازهای لازم برای رسیدن به تعامل بیشتر است و طرفین گفتگو باید تلاش کنند تا حد امکان اختلافات را کاهش دهند. یکی از مصاحبه‌شوندگان، پدرام سروش‌پور، در این ارتباط بیان می‌کند:

به این نتیجه رسیدیم تا زمانی که اختلافات در رده‌های مدیریت دینی و موبدی رفع نشود، ارتباطات شکل نمی‌گیرد. متأسفانه به دلیل وجود نگاه‌های جزئی، این ارتباطات میسر نمی‌شود. موبدان هندی به خاطر محیط هند، قشری تر، شریعتی‌تر و دینی‌تر هستند. موبدان ایران به دلیل محیط باز و فرهنگ ایرانی، نگاه فرادینی دارند. در هند زرتشتی که کُشتی به کمر ندارد، اجازه ورود به آتشکده را ندارد. به این نتیجه رسیده‌ایم که باید ارتباطات را بیشتر کنیم تا این مشکلات رفع شود. اگر این مشکلات رفع شود، بقیه کارها و امور، شدنی است. ما فرهنگ زرتشتی داریم. این یکی از بحث‌های اصلی است.

لازمه دستیابی به تعامل، دوری از تعصبات و گوش سپردن به دیدگاه‌های دیگران است. در این زمینه، یکی از مصاحبه‌شوندگان، سرور تاراپور والا، تأکید می‌کند:

قطعاً اولین ویژگی، به دور ریختن همه تعصبات است. با کنار گذاشتن تعصبات و حرف زدن و شنیدن انسان‌های دیگر، دنیای بهتری خواهیم داشت و جهان را به سمت پیشرفت خواهیم برد. در این صورت است که نسل‌های آینده زندگی بهتری خواهند داشت. به نظرم این همان الگوی مطلوب برای ساختن دنیای بهتر است، نه آنکه بخواهیم حقانیت خودمان را ثابت کنیم.

به منظور هدایت گفتگوها و ارتباطات در تعاملات ادیان، باید متولی تعاملات فرهنگی ادیان در کشور مشخص شود. در این زمینه، یکی از مصاحبه‌شوندگان، نورایر آرامیانس، بیان می‌کند:

به نظرم برای این کار، متولی لازم است. سازمانی باید بخشی را متولی انجام این کار کند و با شورای خلیفه‌گری جلسات هماهنگی برگزار کند تا تعاملات و همکاری‌های ما باشدت بیشتری برای ارائه خدمات به کل ایران ادامه پیدا کند.

۵. نتیجه‌گیری

ایران از دیرباز تاکنون، مهد صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز فرهنگ‌ها، مذاهب و قومیت‌های گوناگون بوده است. اقلیت‌های این سرزمین، بدون هرگونه تبعیض، براساس موازین حقوق بشر مورد احترام قرار گرفته‌اند؛ نگرشی که ریشه در پیشینه تاریخی و فرهنگ اسلامی-ایرانی دارد. تحلیل قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که ابعاد حقوق اقلیت‌ها در سه حوزه سیاسی، فرهنگی-اجتماعی، و اقتصادی-مدنی با رعایت اصول رواداری مورد توجه واقع شده است. اصول ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۹، ۲۶ و ۶۴، پشتوانه‌های اصلی حمایت از حقوق اقلیت‌ها به شمار می‌آیند. چنین حمایتی، به گسترش مدارا و پاسداشت هرچه بیشتر حقوق و آزادی‌های فردی، در عین پذیرش تفاوت‌ها و تمایزات، منجر می‌شود.

رویکرد جمهوری اسلامی ایران به تعامل ادیان، مبتنی بر ایجاد فضایی برای گفتگوی سازنده و بهره‌گیری از نظریه‌های انتقادی به منظور تقویت رابطه بین دین و دولت است. این رویکرد با تأکید بر دموکراسی گفتگویی و کنش ارتباطی در حوزه عمومی، تلاش می‌کند تعامل مؤثر و کارآمد بین ادیان و دولت ایجاد کند. با این حال، این رویکرد با برخی چالش‌ها و محدودیت‌ها مواجه است؛ از جمله تفسیرهای متفاوت از قوانین شرعی و مسائل حقوقی-اجتماعی. گاهی تفسیرهای سخت‌گیرانه از قوانین شرعی می‌تواند محدودیت‌هایی برای پیروان سایر ادیان ایجاد کند و در برخی موارد، پیروان اقلیت‌های دینی با محدودیت‌هایی در زمینه‌های حقوقی و اجتماعی روبه‌رو هستند.

تاریخ ایران نشان می‌دهد که این سرزمین همواره از ظرفیت پذیرش فرهنگی و اجتماعی، تنوع زبانی، قومی و دینی برخوردار بوده و در عین حال، وحدت ملی خود را حفظ کرده است. پذیرش این نگرش منجر به تحقق نظامی حقوقی بر محور حقوق بنیادین انسانی می‌شود و نگاه هراس‌مند نسبت به گروه‌های اقلیتی کاهش یافته و جای خود را به رویکردی قانونمند می‌دهد.

یافته‌های پژوهش پیرامون چگونگی تعامل مطلوب با اقلیت‌ها در کشور نشان می‌دهد که دستیابی به چنین تعاملی نیازمند رعایت پیش‌فرض‌ها و الزامات متعددی است. این عوامل در چهار حوزه اصلی دسته‌بندی می‌شوند: عوامل حقوقی و قانونی، عوامل فرهنگی، عوامل اجتماعی و عوامل الهیاتی.

از منظر حقوقی و قانونی، تعامل با اقلیت‌ها مستلزم توجه به مواردی نظیر ایجاد نهادی مشترک برای پیگیری تعاملات، احترام به حقوق اقلیت‌ها، تضمین آزادی فکر و اندیشه، و پرهیز از ایجاد اختلاف، افراط و تفریط است. رفع موانع در این حوزه، به‌ویژه در چارچوب سیاست‌های عمومی، نیازمند رعایت اصول بنیادین حقوق بشر، عدالت اجتماعی و احترام به آزادی‌های دینی است. در بعد اجتماعی، تعامل مطلوب با اقلیت‌ها مستلزم ایفای نقش مؤثر دانشگاه‌ها، تعامل سازنده دستگاه‌های اجرایی و امنیتی با اقلیت‌ها، بهره‌گیری از ظرفیت شوراهای دینی و نهادهای مشترک، و توجه ویژه به آموزش و پرورش کودکان است. از منظر الهیاتی، استمرار برنامه‌های گفتگوی دینی، انتشار صحیح نتایج این گفتگوها، رفع اختلافات در سطوح مدیریت دینی و موبدی، و زدودن نگاه سیاسی از تعامل با اقلیت‌ها از جمله الزامات محسوب می‌شوند. در بعد فرهنگی، تلاش‌های جمهوری اسلامی ایران برای رفع موانع تعامل با اقلیت‌های دینی با ایجاد چارچوب‌های قانونی، فراهم کردن امکانات آموزشی و ترویج همبستگی فرهنگی همراه بوده است. با این حال، برخی چالش‌ها و نقدها نیز وجود دارد که نیازمند

توجه و بررسی بیشتر است تا تعامل مؤثرتری میان فرهنگ ملی و خرده‌فرهنگ‌های اقلیت‌های دینی برقرار شود. همچنین، لازم است با روشنگری درباره فرقه‌های تبشیری، بهره‌گیری از رویدادهای تقویمی، توجه به نقش رسانه‌ها، استفاده از ظرفیت گردشگری دینی، دعوت از نمایندگان اقلیت‌ها در جلسات هم‌اندیشی و کنار گذاشتن تعصبات، موانع تعامل فرهنگی کاهش یابد.

ازجمله محدودیت‌هایی که محقق در پژوهش حاضر با آن مواجه بود، دسترسی دشوار به جامعه صاحب‌نظران و هماهنگی مصاحبه‌ها با توجه به تنوع ادیان مصاحبه‌شوندگان بود. با توجه به یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود به منظور بهبود تعامل با اقلیت‌ها از جنبه‌های حقوقی و قانونی، نهاد یا سازمانی مشترک برای ثبت، پیگیری و تنظیم تعاملات اقلیت‌ها تأسیس شود. در خصوص برخی اختلاف نظرهای شرعی و فقهی، لازم است فقیهان نواندیش بازاندیشی کنند و ضمن رعایت حریم‌ها و ممنوعیت‌ها و تهیه منشور حقوق اقلیت‌ها، به آزادی فکر و اندیشه انسان‌ها احترام گذاشته شود.

دولت و ملت جمهوری اسلامی ایران نیز به منظور رفع موانع در زمینه‌های حقوقی و قانونی، مواردی چون بازنگری و اصلاح قوانین ملی و تطبیق آن‌ها با حقوق بین‌المللی، برجسته‌کردن ضمانت‌های قانونی برای آزادی مذهب، و ایجاد نهادهای ناظر مستقل را مدنظر قرار دهند. از جنبه‌های اجتماعی، توصیه می‌شود آشنایی با اقلیت‌های دینی و مبانی همزیستی مسالمت‌آمیز در برنامه‌های درسی نظام آموزش و پرورش و آموزش عالی به صورت مؤثرتری مورد توجه قرار گیرد و از ظرفیت سازمان‌های مردم‌نهاد و نهادهای مشترک دینی بهره گرفته شود. در این راستا، ترویج همزیستی مسالمت‌آمیز، آموزش و آگاهی بخشی عمومی و مشارکت دادن اقلیت‌های دینی در فرآیندهای تصمیم‌گیری می‌تواند به بهبود روابط اجتماعی بین اقلیت‌های دینی و اکثریت جامعه منجر شود.

برای بهبود تعامل جامعه اکثریت دینی با اقلیت‌های دینی در زمینه‌های فرهنگی، می‌توان اقداماتی چون حمایت از تأسیس و فعالیت مراکز فرهنگی اقلیت‌های دینی، فراهم‌سازی بسترهای مناسب برای برگزاری مراسم فرهنگی و مذهبی، پوشش رسانه‌ای مراسم اقلیت‌های دینی، تولید آثار هنری با محوریت اقلیت‌های دینی و ترویج عدالت اجتماعی و مقابله با تعصبات قومی و فرقه‌ای را به صورت جدی‌تر مورد پیگیری قرار داد.

از جنبه‌های الهیاتی، باید ضمن شناخت ساختارهای دینی جامعه‌ی اقلیت، دیدگاه‌ها و رویکردهای مختلف در جهت دین‌باوری، شناخت صحیح و واقع‌بینانه به مردم ارائه شود. در کنار آموزه‌های دینی و شرعی، به سایر جنبه‌های اخلاقی افراد از جمله صداقت، درست‌کرداری و راست‌گویی توجه ویژه شود. لازم است دپارتمان‌های مطالعاتی در کلیساها، کنیسه‌ها و آدریان‌ها در شهرهای مختلف ایران برای تعامل مستقر شوند. با تأکید بر نقشه وطن و ریشه‌های مشترک، مفهوم صحیح دیالوگ در گفت‌وگوی ادیان و فرهنگ‌ها به کار گرفته شده و راهبرد گفتگوی ادیان برای تعامل بیشتر تقویت شود. طرفین با حذف دیوارکشی‌ها و کاهش نگرش‌های منفی، می‌توانند از دیدگاه‌ها و نقاط مشترک برای تعامل بهتر بهره‌برداری کنند. برای رفع موانع تعامل با اقلیت‌های دینی در حوزه‌های الهیاتی، اقدامات زیر ضرورت دارد: ترویج گفتگوی بین‌ادیانی، آموزش و آگاهی‌بخشی، بازنگری در قوانین مرتبط با آزادی‌های دینی، حمایت از حقوق اقلیت‌های دینی و مقابله با تبعیض‌های دینی.

در مجموع، می‌توان گفت تعامل مثبت مسلمانان با اقلیت‌های دینی در جمهوری اسلامی ایران می‌تواند به بهبود وضعیت حقوق بشر، تقویت انسجام ملی، ارتقای روابط داخلی و خارجی، توسعه دموکراسی و حفظ میراث فرهنگی کشور منجر شود. این امر نه تنها برای اقلیت‌های دینی، بلکه برای کل جامعه ایران اهمیت راهبردی دارد.

منابع

- ترابی، یوسف؛ مجیدی، یوسفعلی (۱۳۹۳)، «بررسی چگونگی مدیریت شکاف‌های قومی در کردستان جمهوری اسلامی ایران»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، ش ۳، ص ۹-۲۹.
- ترنبری، پاتریک (۱۳۷۹)، حقوق بین‌الملل و حقوق اقلیت‌ها، مترجمان آریتا شمشادی و علی اکبر آقایی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حدادی، بهروز (۱۳۹۵ش)، «دین و دولت در اندیشه مارتین لوتر»، پژوهشنامه ادیان، ش ۱۹، ص ۳۷-۶۵.
- رحیم سلطانی، آرزو (۱۳۹۱)، «مروری بر روش تحلیل محتوا»، آینه پژوهش، ش ۱۳۷، ص ۳۰-۴۰.
- شعبانی، رضا؛ کاووسی، سیده زهرا (۱۴۰۰)، «حقوق جامعه اقلیت دینی و مذهبی در تاریخ معاصر ایران»، فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین، ش ۶، ص ۴۱-۶۳.
- شیخ عطار، علیرضا (۱۳۹۸)، دین و سیاست (مورد هند)، تهران: وزارت امور خارجه.
- شیرزاد، امید (۱۴۰۲)، «رویکرد کمال‌گرایانه نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران به زندگی مطلوب»، پژوهش‌های حقوقی، ش ۵۵، ص ۲۸۳-۳۰۸.
- فضائلی، مصطفی؛ کرمی، موسی؛ اسدی، ثریا (۱۳۹۶ش)، «حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر»، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ش ۱، ص ۱۱۳-۱۴۲.
- فلاح‌زاده، سید حسین (۱۳۹۴)، «تعامل تاریخی پیروان ادیان و بررسی عوامل مؤثر بر آن»، فصلنامه علمی پژوهشی قیاسات، ش ۴۳، ص ۱۱۱-۱۲۸.
- قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۲)، «اقلیت‌ها در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، مطالعات راهبردی، ش ۲۲، ص ۸۵۳-۸۷۵.
- قنبری، حسن (۱۳۸۸)، دین و اخلاق از دیدگاه هانس کونگ، قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- عالی‌پناه، علیرضا؛ بکشلو، رضا؛ محرابی‌زاده، علیرضا (۱۳۹۹ش)، «بررسی فقهی-حقوقی وضعیت اقلیت‌های دینی شناخته‌نشده در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، مطالعات حقوقی، ش ۳، ص ۱۹۱-۲۱۸.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۷۴ش)، حقوق اقلیت‌ها، تهران: انتشارات دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
- ملکی، علی (۱۳۹۶)، «نظریه انتقادی؛ الگویی برای تعامل دین و دولت در جمهوری اسلامی ایران»، علوم سیاسی، ش ۷۸، ص ۱۳۱-۱۵۲.

موحدی ساوجی، محمدحسن (۱۳۹۳)، «همزیستی مسالمت‌آمیز انسان‌ها از دیدگاه قرآن و نظام بین‌المللی حقوق بشر»، دوفصلنامه بین‌المللی حقوق بشر، ش ۲، ص ۱۳۱-۱۵۸.

نجابت‌خواه، مرتضی؛ و دیگران (۱۴۰۰ش)، «اصل حکومت بر سرنوشت اقلیت‌های دینی در حقوق اسلامی»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ش ۳، ص ۱۱-۲۸.

نظری مقدم، جواد (۱۴۰۱ش)، «مدارا و تساهل مذهبی ایرانیان در مواجهه با اقلیت‌های دینی به مثابه یکی از شاخص‌های هویت ملی»، فصلنامه مطالعات ملی، ش ۹۰، ص ۳۱-۵۰.

هاشمی، سیدجلال؛ و همکاران (۱۳۸۹)، «تعلیم و تربیت در راستای همزیستی مسالمت‌آمیز عادلانه: بررسی هدفی تربیتی»، علوم تربیتی، ش ۱، ص ۳-۲۶.

وزیری، سیدعباس؛ اشرفی، احمد؛ شادپور، حسن (۱۳۹۶) «هم‌گرایی دینی اسلام و مسیحیت در اندلس»، پژوهش‌نامه تاریخ، ش ۴۶، ص ۱۶۱-۱۸۲.

Hosseini, S. B. (2023). *Religious Minorities' Migration from Iran: A Human Rights Perspective*. Cambridge Scholars Publishing.

Huntington, S. P. (2004). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Braille Jymico Incorporated.

Putnam, R. D. (2007). E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century the 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian political studies*, 30(2), 137-174.

Mohammed, A. P. D. H. J. (2021). Managing ethnic diversity in Iran after 1979 (Non-Muslim religious minorities as a model). *Tikrit Journal For Political Science*, 4(26), 92-142.

Østebø, T., & Pontzen, B. (2022). Introduction: the Formation of Religious Minorities in Muslim Africa. *Islamic Africa*, 13(2), 115-132.

Mokhtarian, J., & Bennett, D. (2015). Religious trends in late ancient and early Islamic Iran. *Iranian Studies*, 48(1).

Cheheltani, M., Deuraseh, N., Ahmad, Z., & Sabran, M. (2012). A Review on Minorities' Religion in Iran's Constitution. In *Conference on Arts and Culture (ICAC'12)*, Montreux, Switzerland.

Partovi, M. A. (2016). Equal Rights of Citizens in International System and the Constitution law of the Islamic Republic of Iran. *International Science and Investigation journal*, 5(2), 61-73.

Khalaf, M. E., & Abbas, A. P. (2023). A Look At Justice Conditions On Different Iranian Ethnicities In Islamic Republic Of Iran's Constitution (Based On Distributive Justice).

References

A. Persian Sources:

- Ālipanah, Alireza; Bakeshloo, Reza; Mehrabizadeh, Alireza. 1399 Sh. "A Jurisprudential-Legal Examination of the Status of Religious Minorities Not Recognized in the Constitution of the Islamic Republic of Iran" [Barrasī-yi fiqhī-ḥuqūqī vaẓ'iyat-i aqallīyat-hā-yi dīnī-yi shinākhtah nashudah dar qānūn-i asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān]. *Legal Studies* [Muṭālī'āt-i Ḥuqūqī], No. 3, pp. 191-218.
- Amid Zanjani, Abbas-Ali. 1374 Sh. *Rights of Minorities* [Ḥuqūq-i Aqallīyat-hā]. Tehran: Islamic Culture and Publishing Office Publications.
- Fallahzadeh, Seyyed Hossein. (2015). "Historical Interaction of Followers of Religions and Examination of Factors Affecting It" [Ta'āmul-i tārikhī-yi payrovān-i adyān va barrasī-yi 'avāmil-i mu'aththir bar ān]. *Scientific-Research Quarterly Qabasat* [Faslnāmah-yi 'ilmī-pazhūhishī Qabasāt], No. 43, pp. 111-128.
- Faza'eli, Mostafa; Karami, Musa; Asadi, Sorayya. 1396 Sh. "Protection of Religious Minorities in the Islamic Legal System and the International Human Rights System" [Himāyat az aqallīyat-hā-yi mazhabī dar nizām-i ḥuqūqī-i Islām va nizām-i bayn al-milalī-i ḥuqūq-i bashar]. *Comparative Studies in Islamic and Western Law* [Pazhūhish-i Taḥbīqī-i Ḥuqūq-i Islām va Gharb], No. 1, pp. 113-142.
- Haddadi, Behrouz. 1395 Sh. "Religion and State in Martin Luther's Thought" [Dīn va dawlat dar andīshah-yi Mārtīn Lūtar]. *Journal of Religious Studies* [Pazhūhishnāmah-yi Adyān], No. 19, pp. 37-65.
- Hashemi, Seyyed Jalal; et al. 1389 Sh. "Education for Just Peaceful Coexistence: Examining an Educational Goal" [Ta'īm va tarbiyat dar rāstā-yi hamzistī-yi musālimat-āميز-i 'ādilānah: barrasī-yi hadafī tarbiyatī]. *Educational Sciences* [Ulūm-i Tarbiyatī], No. 1, pp. 3-26.
- Maleki, Ali. 1396 Sh. "Critical Theory: A Model for the Interaction of Religion and State in the Islamic Republic of Iran" [Nazāriyah-yi intiqādī; ulgū-yī barā-yi ta'āmul-i dīn va dawlat dar Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān]. *Political Science* [Ulūm-i Siyāsī], No. 78, pp. 131-152.
- Movahhedi Savoji, Mohammad-Hassan. 1393 Sh. "Peaceful Coexistence of Humans from the Perspective of the Qur'an and the International Human Rights System" [Hamzistī-yi musālimat-āميز-i insān-hā az dīdgāh-i Qur'ān va nizām-i bayn al-milalī-i ḥuqūq-i bashar]. *Biannual International Journal of Human Rights* [Dufaslnāmah-yi bayn al-milalī-i Ḥuqūq-i Bashar], No. 2, pp. 131-158.

- Nazari Moqaddam, Javad. 1401 Sh. "Iranians' Religious Tolerance and Forbearance in Dealing with Religious Minorities as One of the Indicators of National Identity" [Mudārā va tasāhuḥ-i maz-habī-yi Īrānīyān dar muqābilah-yi bā aqallīyat-hā-yi dīnī bih-mathāb-i yikī az shākhis'hā-yi huvīyyat-i millī]. *National Studies Quarterly* [Faslnāmah-yi Muṭālī 'āt-i Millī], No. 90, pp. 31-50.
- Nejabatkhah, Morteza; et al. 1400 Sh. "The Principle of Self-Determination for Religious Minorities in Islamic Law" [Aṣl-i ḥukūmat bar sarnivisht-i aqallīyat-hā-yi dīnī dar ḥuqūq-i Islāmī]. *Jurisprudence and Foundations of Islamic Law* [Fiqh va Mabānī-yi Ḥuqūq-i Islāmī], No. 3, pp. 11-28.
- Qanbari, Hassan. 1388 Sh. *Religion and Ethics from Hans Küng's Perspective* [Dīn va Akhlāq az dīdgāh-i Hāns Küng]. Qom: University of Religions and Denominations Publications.
- Qasemi, Mohammad-Ali. 1382 Sh. "Minorities in the Constitution of the Islamic Republic of Iran" [Aqallīyat-hā dar qānūn-i asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān]. *Strategic Studies* [Muṭālī 'āt-i Rāhburdī], No. 22, pp. 853-875.
- Rahim Soltani, Arezoo. 1395 Sh. "A Review of Content Analysis Method" [Murūrī bar ravish-i taḥlīl-i muḥtavā]. *Āyeneh-ye Pazhuhesh*, No. 137, pp. 30-40.
- Sha'bani, Reza & Kavusi, Seyedeh-Zahra. 1400 Sh. "The Rights of Religious and Denominational Minority Communities in Contemporary Iranian History" [Ḥuqūq-i jāmi'ah-yi aqallīyat-i dīnī va madhhabī dar tārikh-i mu'āṣir-i Īrān]. *Journal of Modern Jurisprudence and Law* [Faslnāmah-yi 'ilmī-i Fiqh va Ḥuqūq-i Novīn], No. 6, pp. 41-63.
- Shaykh 'Attar, Alireza. (2019). *Religion and Politics (The Case of India)* [Dīn va Sīyāsāt (Mūrīd-i Hind)]. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Shirzad, Omid. 1402 Sh. "The Perfectionist Approach of the Constitutional Law System of the Islamic Republic of Iran to the Desirable Life" [Rūykard-i kamāl-garāyanah-yi nizām-i ḥuqūq-i asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān bih zindagī-yi maṭlūb]. *Legal Research* [Pazhūhish-hā-yi Ḥuqūqī], No. 55, pp. 283-308.
- Thornberry, Patrick. 1379 Sh. *International Law and the Rights of Minorities* [Ḥuqūq-i bayn al-milal va ḥuqūq-i aqallīyat-hā]. Translated by Azita Shemshadi and Ali-Akbar Aqaei. Tehran: Research Institute for Strategic Studies.
- Torabi, Yusef & Majidi, Yusef-Ali. 1393 Sh. "A Study on the Management of Ethnic Divides in Kurdistan, Islamic Republic of Iran" [Barrasī-yi chīgūnagī-yi mudīriyat-i shikāf'hā-yi qawmī dar Kurdistān-i Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān]. *Strategic Policy Research* [Pazhūhish-hā-yi Rāhburdī-yi Sīyāsāt], No. 3, pp. 9-29.

Vaziri, Seyyed Abbas; Ashrafi, Ahmad; Shadpour, Hassan. 1396 Sh. "Religious Convergence of Islam and Christianity in Andalusia" [Ham-garāyī-yi dīnī-i Islām va Masīḥīyat dar Andalus]. *Historical Research Journal* [Pazhūhishnāmāh-yi Tārīkh], No. 46, pp. 161-182.

B. English Sources:

Cheheltani, M., Deuraseh, N., Ahmad, Z., & Sabran, M. 2012. A Review on Minorities' Religion in Iran's Constitution. In *Conference on Arts and Culture (ICAC'12), Montreux, Switzerland*.

Hosseini, S. B. 2023. *Religious Minorities' Migration from Iran: A Human Rights Perspective*. Cambridge Scholars Publishing.

Huntington, S. P. 2004. *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Braille Jymico Incorporated.

Khalaf, M. E., & Abbas, A. P. 2023. A Look At Justice Conditions On Different Iranian Ethnicities In Islamic Republic Of Iran's Constitution (Based On Distributive Justice). [Journal information assumed missing from original text].

Mohammed, A. P. D. H. J. 2021. Managing ethnic diversity in Iran after 1979 (Non-Muslim religious minorities as a model). *Tikrit Journal For Political Science*, 4(26), 92-142.

Mokhtarian, J., & Bennett, D. 2015. Religious trends in late ancient and early Islamic Iran. *Iranian Studies*, 48(1).

Østebø, T., & Pontzen, B. 2022. Introduction: the Formation of Religious Minorities in Muslim Africa. *Islamic Africa*, 13(2), 115-132.

Partovi, M. A. 2016. Equal Rights of Citizens in International System and the Constitution law of the Islamic Republic of Iran. *International Science and Investigation Journal*, 5(2), 61-73.

Putnam, R. D. 2007. E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century the 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian political studies*, 30(2), 137-174.